

II. Meşrutiyet Dönemi Hakimiyet-i Milliye Düşüncesi

Sertaç DEMİR

Araş.Gör, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi A.B.D

Özet

19. yüzyılın tamamı bütün dünya için tam anlamıyla köklü değişimlerin yaşandığı muazzam bir süreç olmuştur. Öncesinde sürecin mimarı Batının, kendi geleneksel kurumları kilise ve feodalite ile mücadele ederken ortaya çıkardığı yepyeni bir zümrenin yani Burjuvanın başlı başına yeni ve alışılmamış bir düşünce sitemini, başka bir ifadeyle liberalizmi sunmuş olması, bu değişimin en çarpıcı sonucudur. Liberalizm, eşitlik ve hürriyet temelinde ortaya koyduğu sitemle bu yüzyıla kadar var olmuş bütün devletlerin üzerine oturduğu sarsılmaz yapıyı, ilahi buyruklarla kutsandığı iddia edilmiş hanedanların mutlak monarşilerini de eleştirir ve tehdit eder hale gelmiştir. Denilebilir ki ilahi kaynaklı kanunların koruma zırhına bürünmüş hanedanların egemenliği asırlarca onların buyruğu altındaki halkların bu düşünceden sıyrılarak inanç temelli yasaları ya tümüyle reddederek ya da ferdi inanç bağlamında terk etmeyip yönetim mekanizmasından uzaklaştırma yönünde laik temeller üzerinde şekillendirdikleri beşerî hakimiyet esasına dayalı Milli Egemenlik ve onun siyasi tezahürü Milli Devlet düşüncesi 19. yüzyıl ideolojilerinin siyasi arenadaki en somut neticesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Burjuvazi, Liberalizm, Milli Devlet, Milli Egemenlik

Abstract

The whole of the 19th century was a tremendous process in which there were full radical changes for the whole world. The architect of the process before the West, the traditional institutions of the church and the struggle against the feudalism of a brand new coterie, in other words, a new and unconventional thought of the bourgeoisie, in other words, liberalism has presented the most striking result of this change. Liberalism, based on equality and freedom, has been criticized and threatened by the unshakable structure of all states that existed until this century, and the absolute monarchies of dynasties alleged to be blessed with divine commandments. It can be said that the sovereignty of the dynasties imposed on the protection armor of the divine laws has been dominated by the national sovereignty and its political manifestation on the basis of the domination of the peoples under their command for centuries, on the basis of human domination based on the secular foundations for the denial of faith-based laws or for leaving them in the context of individual beliefs and for removing them from the management mechanism. The idea of state was the most tangible result of 19th century ideologies in the political arena.

Key Words: Bourgeoisie, Liberalism, National State, National Sovereignty

GİRİŞ

Farklı milliyet ve inançlar, uçsuz bucaksız geniş coğrafyalarda aynı hanedanın yetki ve egemenliğinde, aynı şemsiye altında, belli bir eğitim ve eleme süreci içerisinde değillerse de sadece vergi vermek suretiyle, devleti ve sınırlarını korumakla mükellef ve yalnızca yönetilen olmuşlardır. Dolayısıyla Milli Hakimiyet ve Milli Devlet düşüncesi monarklar ve bu nedenle çok uluslu imparatorluklar için adeta yıkıcı bir unsurdur. Fransız İhtilali sonrasında özellikle Avrupa’da şekillenen beşerî, millet egemenliğine dayalı anayasal yönetim modellerine karşı merkezi krallıklar özellikle 1814 Viyana statüsü ve sonrasında ciddi anlamda mücadeleye girişmişler ancak hiçbir surette bu değişimi tamamen bertaraf edememişlerdir.

Hiç şüphe yok ki dünyadaki Avrupa merkezli bu değişim farklı inanç ve milliyetleri geniş bir coğrafyada bir arada yaşatma geleneğinin en mühim temsilcilerinden Osmanlı Devleti’ni de derinden etkilemiştir. İlginçtir ki Osmanlı Devleti gerek hanedan gerek de devletin diğer yönetim mekanizmaları vasıtasıyla değişimin kaynağı, Batının kendine yönelik olumsuz düşünce ve eylemlerini de bertaraf etme gayesiyle, doğrudan tetikleyicisi ve yönlendireni haline gelmiştir. Bu sürecin Osmanlı Devleti nazarında en somut neticesi hiç şüphesiz bir nevi rejim değişikliği anlamına gelen 23 Aralık 1876 tarihli Kanuni Esasi’nin yani Meşrutiyetin ilanı olmuştur. Kısa süreli ve 30 yıllık II. Abdülhamit mutlakıyeti ile neticelenen bu tecrübe gerçek manada 24 Temmuz 1908 sonrası uygulanabilir olmuş. Bu dönem özellikle Cumhuriyetin de temellerini hazırlayan Hakimiyet-i Milliye düşüncesinin oluşumunda etkili olmuştur.

Bu çalışma bu dönemleri ihtiva etmekle birlikte, çeşitli başlıklar altında Osmanlı Devleti’ni etkileyen bu süreci fikri ve siyasi altyapıları başta olmak üzere ve yine Batı ve Osmanlı cihetinden inceleyerek, Hakimiyeti Milliye düşüncesinin oluşum süreçlerini ele alacaktır.

1. Hakimiyet-i Milliye Düşüncesinin Unsurları

Toplumların değişimi kaçınılmazdır. Birey ve toplum sürekli değişimden ibarettir. Birey ve toplumun en üst düzey hukuki yapısı devletlerde bu değişim ve dönüşüm mutlak surette kendini göstermektedir. Ortaya çıkan yeni problemler beraberinde çözüm yollarını da getirir. Bu çözüm yolları öncelikle fikriyat ve ideoloji olarak şekillenir, siyasi ve ekonomik ve sosyal dönüşümlerin tamamı bu fikri oluşum süreçlerinden geçme zaruretine sahiptir. Şüphe yok ki Osmanlı Devleti de bu süreci yaşarken gerek Batı merkezli gerek de kendi dinamiklerinin neticesi şekillenen fikri alt yapıya sahip olmuştur.

1.1. İhtiyaç Olarak Yenileşme

Osmanlı Devletinin özellikle son üç asrına bakıldığında devamlı olarak sorun-çözüm-ıslah sözcüklerinin telaffuz edildiği görülmektedir. 17. yüzyılın başlarından itibaren, devlet problemlerin teşhisinde ve giderilmesinde kayıtsız kalmaz. IV. Murat'ın faaliyetleri, özellikle Köprülü ailesinin uygulamaları önemli hamleler olarak görülür. Bu teşebbüslerle, 19. yüzyıldaki hareketlerin mahiyeti farklıdır. Bu yüzyılda yapılan ıslahatlarda Batı'dan geri kalınma endişesi ön plana çıkmazken Tanzimat ve Islahat dönemlerinde yenilikler dünyadaki değişimler dikkate alınarak yapılır. Bu değişimler özellikle Liberalizm temelli fikir akımları şeklinde kendini göstermiştir.

Değişimin kaçınılmaz olması, toplum dinamiklerinin hareketlenmesini sağlar. Eskiye dönerek durumu düzeltme çabaları önceleri olumlu sonuçlar çıkarsa bile, zamanla yetersiz kalır. 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki yenileşme çabaları böyle bir görünüme sahiptir. Osmanlı toplumu yeniliklere açık olmasına rağmen, reformların köklü hedefler taşımaması, ordunun yenilgileri iç huzursuzluğa sebep olur. III. Selim'den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan padişahların faaliyetleri de genelde yetersizdir. 19. yüzyılda çıkmazda olan Osmanlı, çareyi yüzünü Batı'ya çevirmekte bulmayı hedefler. 19. yüzyıl reformistlerinin çoğunun Batı'yı iyi tanıyan kimseler olması ilgi çekicidir. Bu şahsiyetlerin Tercüme Odası'na ve büyükelçiliklerde görev yapmaları, onların fikir yapılarında etkili olur. “Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir niteliğe sahip olmuştur.” (Saydam, 2002: 533)

1.2. Eğitim ve Kurumsal Dönüşüm

17. yüzyılın sonlarında belirginleşen yenilik ihtiyacı, bilgi ve teknolojiye Avrupa'nın takip edilmesini gerekli kılmaktadır. Yapılacak yeniliklerde eğitim ve öğretime öncelik verilmesi gerektiği düşüncesi ağırlık kazanır. Batı tarzında öğretim yapan okulların açılması, medreselerin de çağın şartlarına uygun eğitim yapması fikrini doğurur. Değişen dünyaya uyum sağlamak için Osmanlıda hemen her alanda yenilik yapma zaruretini getirir. Bu, ilk olarak pozitif bilimlerle ilgili okulların açılması ile kendini gösterir. “Halil Hamid Paşa'nın gayretiyle 1773'te Mekteb-i Riyaziye, 1776'da Hendese Odası adıyla mühendislik okulu, 1783'te Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun açılır.” (Bostan, 1992: 70) Bu eğitim ve öğretimdeki sıkıntıları aşmak için II. Mahmut döneminde yenilik çalışmaları artar. Padişah, eski ilmiye kurumlarına alternatif olarak eğitilmiş başka bir insan grubu kurar. “Bu amaçla öncelikle memur yetiştirecek olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, Harbiye, Tıbbiye, Dârü'l-Muallimin,

Dârü'l-Muallimat, Dârü'l-Fünun, Galatasaray Sultanisi, rüştiye ve idadiler açılır. Daha da önemlisi 1857 yılına kadar nispeten plânsız ve dağınık olarak gerçekleştirilen eğitim reformları, bu yıl kabineye dâhil edilen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin uhdesine terk edilir.” (Saydam, 2002: 551) 1862'den itibaren kız öğrencilerin ortaöğrenim görmeleri önemli bir aşamadır. İlk kez bir kadın öğretmenin ataması 1873'te olur.

Tanzimat'tan önce kurulan Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi okullar daha da gelişir. 1846-1850 yılları arasında, bu bölümlerden mezun birçok kişi Avrupa'ya gönderilir. Tıbbiyenin ilk mezunları arasında Hayrullah Efendi, Hekim İsmail Paşa ve Fuat Paşa da yer alır. 1851'de programını Cevdet Efendi'nin hazırladığı Encümen-i Dâniş kurulur. Burada özellikle dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserlerin yazılması hedeflenir. Zamanla bu kuruma birçok tanınmış kişi alınır. Ayrıca, Avusturyalı tarihçi Joseph von Hammer ve sözlük sahibi İngiliz James Redhouse gibi yabancı kişiler de üyeliğe seçilir. Encümen-i Dâniş, bilimler ve dil-edebiyat alanında büyük, başarılı yapıtlar meydana getirmemişse de en büyük katkısı Cevdet Paşa'nın yazmaya memur edildiği tarih olur. (Berkes, 2004: 235) Bu hususu Yılmaz Öztuna, Tanzimat eğitiminin felsefesini “Batı ilmi ile Doğu kültürünün birleşimi” (Öztuna, 2004: 178) olarak ifade etmektedir. Eğitim alanındaki en kapsamlı reform hareketi mahiyetindeki girişim olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, öğretimi ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olarak üç ana kategoride toplar. Nezaretin hazırladığı 1869 tarihli nizamname Osmanlı eğitim sistemini önemli ölçüde yeniden düzenler. Bu dönemde meslek okullarına ağırlık verilir. Tanzimatla birlikte açılan mesleki ve teknik öğretim kurumları; belirli bir sisteme göre değil, genellikle bazı teşkilatların kendi iç bünyelerindeki eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılmışlardır. (Vahapoğlu, 2005: 87) Bu okullar, meslek okulları, erkek teknik öğretim okulları, kız teknik öğretim okulları, ticaret okulları ve ziraat ve orman okullarıdır. 1846'da açılan Dârü'l-Fünun, Batılı anlamdaki ilk yüksek öğretim kurumu niteliği taşır.

Tanzimat döneminde eğitime verilen önem II. Abdülhamit devrindeki atılımlarla zirveye çıkar. Gerek okul gerekse öğrenci sayısında önemli artışlar olur. Padişah tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 200 olan iptidaiye sayısı 9000'e yükselir. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansdığı söylenmese de gelişmenin boyutları inkâr edilemez.” (Saydam, 2002: 553)

Osmanlı Devletinde azınlıklara Fatih Sultan Mehmet zamanında bazı haklar verilmiştir. Rumlara ve patrikhanesine tanınan imtiyazlar daha sonra genişletilerek diğer Hristiyan topluluklara ve Musevilere de verilir. Rumlar daha sonraları diğer azınlıkların okul açtıkları görülür. İlk zamanlarda rahat hareket eden azınlık okulları daha sonraki süreçte denetime alınır. Ancak yabancı devletlerin baskısı denetimlerin sağlıklı yürümesini engeller. Ayrıca bu

okulların kurulmasında etkili olan teşkilatlar, misyonerler ve yabancı devletler bunları maddi bakımdan da destekler. (Vahapoğlu, 2005: 180) verilir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde yabancı okulların sayısı gittikçe artar. “1897 yılında ülkede 63 idadi (8305 öğrenci), 74 rüştiye (6557) öğrenci), 246 iptidai (16.697 öğrenci) mevcuttur.” (Saydam, 2002: 554). Durum öyle bir hal alır ki ülkede kontrolü sağlanamayan okullar devleti sıkıntıya sokar. Böylece yabancı okullar meselesi ortaya çıkar.

1.3. Sosyo-Kültürel Dönüşüm

Tanzimat döneminin karakteristik özelliği olan çağdaşlaşma, sadece fikirde değil insan hayatının her safhasına hitap etmiştir. Türk toplumunda görülen değişim, imparatorlukta yaşayan azınlıklarla da yakından ilgilidir. “Avrupalı tarz yaşam arzusu ve muaşeret kurallarının değişimi, azınlıklardan başlayarak toplumun üst katmanlarından halka doğru yayılır. Azınlığın Avrupa ile olan iletişimi bunda etkili olur.” (Özer, 2005: 22) Ayrıca, Tanzimat öncesi Avrupalı muaşeret usullerinin saraya girmesinde ise Avrupa’ya giden elçilerin etkisi büyüktür. Tanzimattan önce Avrupa özellikle Fransız- modası İstanbul’da hayatın her alanına girer. Osmanlı aristokrasisindeki bu değişim, zamanla Batı taklidi bir yaşamı da beraberinde getirir. “1754’te İstanbul’a gelen Baron De Tott’un karısı ziyaretine gittiği Üçüncü Ahmet’in kızının yaşadığı mekânın Fransız dekoruyla döşendiğini hayretle izler.” (Karabıyık, 1995: 110)

II. Mahmut döneminde özellikle kılık-kıyafette, yani şekilde önemli değişiklikler yapılır. Kıyafet değişiminin zihniyette bir değişime yol açması da muhtemel bir durumdur. “Namık Paşa, miralay rütbesiyle başında bulunduğu Üçüncü Hassa Alayı’nın tanzimini Batı orduları usulünde yaparken, askerlerin başlarını dik tutabilmeleri için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırır.” (Saydam, 2002: 550) Böylece taklitçi yaşama şekli bir alışkanlığa dönüşür. Önceleri önemsenmeyen fes bile zamanla vazgeçilmez bir aksesuar halini alır.

Tanzimat Fermanı’nın ilan edildiği dönemde, yenileşmenin bu kadar taklitçi bir duruma geleceğini kestirebilmek güçtür. Çünkü o dönemde devletin yenileşme süreciyle Avrupa karşısında tutunabileceği fikri hâkimdir. Tanzimatın ilanından birkaç yıl sonra hızlı bir taklitçilik cereyanı görülür. Bu da Tanzimatın asıl amacına ters düşer. 19. yüzyılın sonlarında daha da belirginleşen yanlış Batılılaşma veya Batı’yı yanlış anlama, dejenere kişilerin ortaya çıkmasını sebep olur. İstanbul hayatında sık rastlanır hale gelen bu kişiler, romanlarda da sık sık işlenmektedir.

1.4. Mâli Yapı

Osmanlı Devleti’nde üretim 18. yüzyıla gelinceye kadar kalitesini korur. Ancak 1768’den sonra kaybedilen savaşların getirdiği talepler üretimin gerilemesine sebep olur. Osmanlıda üretim yapısını zirai üretim, hayvancılık, sınaî üretim oluşturur. Bütün kurumlarda

olduğu gibi üretimi oluşturan unsurlarda da kuruluş ve yükselme dönemlerinde düzenli işleyen bir yapı vardır. Toprak sistemindeki bozulmalar ve köyden kente göç tarım ve hayvancılığın gerilemesine ve gelir kaybına yol açar. Sınaî üretimde ise yerli halk küçük atölye işleri dışında fazla görünmez.

17. ve 18. yüzyıllarda Batı sanayisiyle rekabet edebilecek ciddi bir gelişme görülmez. Bazı fabrikalar açılmasına rağmen ülkede 19. yüzyılın sonlarına kadar küçük işletmeler ağırlıktadır. Osmanlı Devleti konumundan dolayı ipek ve baharat yollarını kontrol altında tutmaktadır. Bu bakımdan dış ticaret sürekli teşvik edilmiştir. Ticaret ve gümrük gelirleri önemli bir kaynak teşkil ettiği için, devlet yol güvenliğinin sağlanmasında ve ticaretin akışında gerekli önlemleri almaktadır. Ülkede tekelleşmeyi önlemek için denetime ağırlık verilmiştir. Osmanlı devletinin kuruluş ve genişleme yıllarında Akdeniz dünya ticareti açısından oldukça değerlidir. Bu dönemde Bursa ve Edirne gibi şehirler ticari yönden önem kazanmaya başlar. 16. yüzyılda Akdeniz in en büyük donanmasına sahip olan Osmanlı, iç ve dış ticarete kontrolü ve güvenliği sağlar.

19. yüzyılda buharlı gemilerin kullanılmaya başlaması yelkenli gemileri tasfiye eder. Deniz ulaşımındaki gelişmeler Osmanlı Devleti için büyük önem gösterir. Osmanlı Devleti'nde 1860'lardan itibaren demiryollarının hizmete girmesiyle şehirler arasında ulaşım gelişir. İç güvenliğin sağlanmasında, asker sevkinde, tarım ve sanayi ürünlerinin dağıtımında ve ulaşımda önemli katkısı olan demiryolları, yabancı mamullerin ülkeye girmesinde ve dış pazarlara yönelmede büyük pay sahibi olur. 1872'den itibaren bugünkü İETT'nin başlangıcını teşkil eden İstanbul'da İstanbul Tramvay Şirketi kurulur. (Tabakoğlu, 2002: 635) Avrupa'da 19. yüzyılda posta hizmetlerinin kurulması ve telgrafın icadıyla haberleşme büyük aşama kaydeder. Osmanlıda da bu yüzyılda posta teşkilatının kurulması, telgrafın alınması ve gazetelerin çıkarılmaya başlanması ile haberleşmede önemli noktaya gelinir.

2. Hakimiyet-i Milliye Düşüncesinin İdeolojik ve Fikri Dayanakları

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ülke parçalanmaya ve dağılmaya doğru giderken bu kötü gidişi önlemek amacı ile bir takım çözüm yolları ve kurtuluş çareleri ortaya atılmaya başlanmıştır. Bunlardan bazıları uygulama şansı bulmuş, bazıları ise sadece düşünce bazında kalmıştır. İslamcılık ve Osmanlıcılık tarihteki yerlerini alırken, Türkçülük ve Batıcılık Türkiye Cumhuriyeti'nin iki temel esası olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan fikir tartışmaları ve gerçekleşen uygulamalar Cumhuriyet Türkiye'si için önemli bir tecrübe kaynağı olmuştur.

2.1. Osmanlıcılık

Osmanlı Devleti'nde 1789 Fransız İnkılâbının etkisiyle milliyetçilik fikrinin yayılmaya başlaması, Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin kendi devletlerini kurmaya başlamaları, Osmanlı Devleti'ni ciddi bir bunalıma itmiştir. Batının gücüne karşı koyamayacaklarını anlayan Osmanlı yöneticileri, ona karşı çıkmak yerine, onun sempatisini kazanarak, yardımını elde etmeyi tercih etmişlerdir. Bu anlayışın etkisiyle II. Mahmut döneminde Osmanlı Devleti'nde batı anlayışına uygun ıslahatlar yapılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde bu yenilikler sonucunda batıyı yakından tanıyan, yabancı dil bilen bir yeni genç nesil yetişmiştir. Osmanlıcılık fikri bu genç neslin ürünüdür. Genç Osmanlılar adı altında örgütlenen bu genç kadro, Osmanlı tabakasına eşit haklar tanınması, bu hakların yasalarla güvence altına alınması, Meşrutiyet yönetimine geçilmesi görüşündedir. Osmanlıcılık fikrini savunan Genç Osmanlılara göre; Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu, ancak Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan tüm insanlar arasında dil, din, ırk, mezhep farkı gözetmeksizin herkesin Osmanlı vatandaşı olduğunu kabul etmekle sağlanabilecektir. II. Mahmut ve ardından Tanzimat ile sosyal alanda yaratılmaya çalışılan bu fikir, Genç Osmanlıların II. Abdülhamit' e meşrutiyeti kabul ettirmesiyle siyasi alanda da uygulama alanı bulmuştur. Ne var ki ülkedeki milliyet isyanlarının durmaması, bu isyanların gelişimine paralel olarak Osmanlıcılık fikrinin de önemini kaybetmesine yol açmıştır. (Küçükkılınc, 2011: 343)

2.2. İslamcılık

Müslümanlarını tek çatı altında ve Hilafet merkezi etrafında toplama amacıyla ortaya çıkan İslamcılık politikası II. Abdülhamit döneminin en belirgin politikasıdır. İslamcılık politikası çerçevesinde Pozitivizmin etkisiyle gelişen din karşıtı görüşlere karşı savunma tarzında görüşler ileri sürülmüştür. Bu savunma mekanizması ünlü edip Ziya Paşa'nın deyişi ile kısaca şöyle ifade edilmiştir: "Din terakkiye (ilerlemeye) mâni imiş / Evvel yok idi bu rivayet yeni çıktı". Muhammed Abduh, Cemaleddin Efgani gibi İslam bilginleri İslam düşüncesine yeni ve çağdaş açıklamalar getirerek dinin modern yüzünü ön plana çıkarmaya çalışmışlardır. (Yıldız, 1995: 307) Ünlü İslamcılardan Millî Şair Mehmet Akif (Ersoy) bu düşüncelerden oldukça etkilenmiştir. İlmi, çalışmayı, gelişmeyi öven ayet-i kerimeler ve hadis-i şerifler sıkça hatırlatılmıştır. İslamcılar, gerilemenin gerçek sebebinin din değil, dinin yanlış yorumlanması olduğunu savunmuştur. Hatta gerilemenin gerçek sebebinin dinden uzaklaşmak olduğunu söylemişler ve geçmişten örnekler vermişlerdir. Sömürgelerinde çok sayıda Müslüman yaşayan İngiltere bu siyasetten fazlasıyla rahatsız olmuştur. Almanlar ise İslam dünyası üzerinde etkili olmak için Müslümanlara hoş görünecek söylemler geliştirmişlerdir. Ancak tüm çabalara

rağmen, I. Dünya Savaşı'nın başında Halife tarafından ilan edilen cihat çağrısı etkili olmamıştır. İngilizler bu çağrının Alman baskısı ile yapıldığını yayıp etkisini kırmışlardır. Bu savaş sırasında bazı Arap liderlerin Osmanlıya karşı İngilizlerin yanında yer alması, milliyetçilik ve buna bağlı bağımsızlık fikrinin İslamcılık fikrinin önüne geçtiğini göstermiştir.

2.3. Batıcılık

Türk tarihi genel olarak değerlendirildiğinde Türklerin daima Batı yönünde hareket ettiği ve yüzünü sürekli batıya döndüğü görülmektedir. XVI. yüzyılda ezici bir üstünlüğe sahip olan Osmanlılar bir sonraki yüzyıl içinde eski gücünden ve ihtişamından çok şey kaybetmiş olmasına rağmen bunun tam farkında değildi. Batıda meydana gelen gelişmeleri ise umursamıyordu. Zira Osmanlı Devlet yapısındaki bu bozulmanın Kanuni zamanında yapılan kanun-u kadimden uzaklaşmakla ortaya çıktığına inanılmakta, bu kanunun yeniden tesisi durumunda ise işlerin yeniden düzeleceği varsayılmakta idi. Ancak 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde yaşanan yenilgiler ve toprak kayıpları, Batı'nın ileri ve üstün olduğunu fikrinin zamanla oluşmasına neden oldu. Batılı anlamda yapılan ıslahatlar da düşmanın gücüne sahip olmak ve onlarla başa çıkabilmek esasına dayanıyordu. Bu dönemde Osmanlı'da Batı dünyasındaki gelişmeleri, (özellikle bilim ve teknoloji alanında) derinlemesine anlayacak ve uygulayacak ne bilim adamı ne de bilimsel kurumlar mevcuttu. Tanzimat'tan sonra Osmanlı aydını ve yüksek zümresi arasında yayılan Batılı gibi yaşama hevesi kötü bir taklitçilikten öteye geçememişti. Altyapısı hazırlanmadan günübürlük girişilen batılı anlamdaki ıslahat hareketleri ise sonuca ulaşmaktan hayli uzaktı. Ciddi anlamda Batılılaşma düşüncesi bir grup aydın tarafından çıkartılan İçtihat Mecmuasının yayınlanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Dr. Abdullah Cevdet'in başını çektiği Batıcılar kendi aralarında ikiye bölünmüşler, bir kısmı bilim, teknik ve uygarlık alanlarında Batılılaşmayı savunmuş; bir kısmı ise uygarlığın bir bütün olduğunu, dolayısıyla olumlu olumsuz bütün yönleriyle kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. (Aksanyar, 1999:5.)

2.4. Türkçülük

Türkçülük diğer akımlara oranla daha geç ortaya çıkmasına karşılık Millî Mücadele'nin başarıya ulaştırılması ve Cumhuriyetin örgütlenmesinde rol oynayan en önemli akımdır. Türkçülük fikir hareketinin doğmasına yol açan etkenleri şu şekilde sıralamak mümkündür; Batılı devletlerin teşvikiyle milliyetçilik hareketinin Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan tebaa arasında yayılması ve bunun sonucunda isyanların çıkması. Türk olmayan Müslüman toplulukların yine batılı devletlerin propagandaları sonucunda Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya başlamaları. Büyük Hıristiyan eyaletlerin müstakil veya muhtar bir statüye kavuşması

sonucunda, bu eyaletlerde yaşayan Müslümanların Anadolu'ya göç etmek zorunda kalması ve bu insanların karşı karşıya kaldıkları felaketin uyandırdığı tepki. Avrupa'nın Türkler üzerindeki baskısı ve aleyhte propagandaları. Yabancı dil öğrenen ve Avrupa'ya giden Türk aydınlarının, Avrupalıların Türkler hakkındaki çalışmalarından haberdar olmaları ve bunun vicdanlarında uyandırdığı rahatsızlık.

XIX. yüzyılda, Fransız İnkılâbının etkisiyle Balkanlara kadar yayılan milliyetçilik akımı, millet olma, bağımsızlık ve özgürlük gibi düşünce ve akımlar 19. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Unsurları üzerinde iyice kendini göstermiş ve Batılı Devletlerin de teşvik ve çabalarıyla büyük isyanlara dönüşmüştü. 1865'te Yeni Osmanlılar ve 1875'ten sonra da Jön Türklerin öncelikle önlemeye çalıştıkları ulusçuluk akımları durdurulamaz bir noktaya gelmişti. Jön Türkler, 600 yıl süren Hanedan-ı Osmanî yerine millî devlet kurmak, özgür ve insanca haklara sahip olmak için örgütlü bir çalışma oluşturma amacı gütmektedirler. Kısa zamanda Jön Türk hareketi İttihat ve Terakki adlı bir siyasal kuruluşa dönüştü. İttihat ve Terakki ile yönetim, Türkçülük akımını ön plâna alan ve Hanedan-ı Osmanî'ye eleştiride bulunan genç kadroların eline geçmiş bulunuyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bir siyasal teşkilât olarak bünyesinde Türkçülük akımını temel felsefe olarak kabul eden insanları da barındırmaktaydı ki özellikle Balkan Savaşlarından sonra bu kadro ve düşünceleri yönetimde de bilhassa etkili olmuştur. (Taştan, 2017: 55)

Ziya Gökalp başta olmak üzere önemli bir çekirdek ve aydın kadro, bu akımın düşünce sistemini yaymaya çalışıyorlardı. Özellikle Ahmet Ağaoğlu, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura ve Mehmet Emin bunlardan ilk akla gelenleridir. (Akçura, 1981: 12) Türkçülük akımının İttihat ve Terakki yönetiminde filizlenmesi, 1911 yılında Türk Ocağı'nın kuruluşunu hazırlamıştır. Türk Ocağı, günümüze kadar gelen Türk Yurdu dergisiyle birlikte Türkçülük akımının odak noktasını oluşturuyordu. Siyasal bir tez olarak Türkçülüğün tarihi, önce Ahundzade ve sonra Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yayımlanan Üç Tarz-ı Siyaset eseriyle başlatılabilir. Özellikle, Kasım 1908'de Rusya'dan kaçarak İstanbul'a gelen bazı Türk milliyetçilerinin kurdukları Türk Derneği bu akımın beşiği olmuştur.

Türk Derneği'nin kendi kendisini kapatmasından sonra Türk milliyetçileri bu kez Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyet'inde toplanmaya başladılar. Fakat Türkçülüğün asıl örgütlenmesi bu derneğin de kendisini feshederek Asker Tıbbiyelerin öncülüğünde 3 Temmuz 1911'de kurulan Türk Ocağı derneğinde gerçekleşti. Özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlılık akımının başarısız olmasıyla ortaya çıkan ülkü boşluğunu dolduran Türkçülük akımının amacını genel hatları ile şu şekilde özetlemek mümkündür: Osmanlı

bayrağı altında Osmanlı Devleti'nde Fikir Akımları ve bilinçsiz bir şekilde yaşayan Türkleri ulusal bir duygu ile bilinçlendirmek, ulusal benliğini kazandırmak. Türk milletini İslam'ın içine güçlü bir unsur olarak yeniden sokmak. Aynı zamanda sarsılmış olan Osmanlı Saltanatının dayanaklarını yeniden kuvvetlendirmek. Modernleşmek. Türkçüler için Osmanlı ancak siyasi bir örgütlenmedir. Sosyal bir gerçeğin adı değildir. Öyleyse bu örgütlenmeyi sağlam bir sisteme oturtmak gerekmektedir. Balkan Savaşları, gayrimüslimlerin ayrılmasına neden olmuştur. Ortadoğu'da Araplar kendi örgütlenmelerini yapmakla uğraşmaktadırlar. O halde devlet ancak Türk milletini bilinçlendirip güçlendirmekle kurtarılabilir. (Gökalp, 1968: 10) Ancak bu idealler Osmanlı Devleti'nde hayat bulamayıp Millî Mücadele ile gerçekleşecektir.

3. Hakimiyet-i Milliye Düşüncesinin Siyasi Teşekkülü

II. Abdülhamid'i ikinci kez Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlayan aktörlerin başında İttihat ve Terakki Cemiyeti gelmiştir; bu dönemde batılı ülkelerin Osmanlı coğrafyası üzerindeki kısırtıcı faaliyetleri, milliyetçilik akımının özellikle Balkanlar'daki etkileri, ordudaki bazı subayların "ıslahat" beklentileri/baskıları gibi olaylar da padişahı zorlayan hususlar olarak öne çıkmıştır. Nitekim İttihat ve Terakki'nin temelleri de böyle bir ortamda ve olaylara yön verme arzusundaki çoğunluğu 3. Ordu subayı olan on kişi tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adıyla 1906 Eylül'ünde Selanik'te atılmıştır. Cemiyet silahlı kuvvetler çerçevesinde hızla yayılmış, asker ve sivil üyeleri artmış, gizli, ihtilâlcî bir güç olmuştur. (Tunaya, 2007: 22) Cemiyet diğer taraftan Avrupa'da çıkardıkları gazetelerle II. Abdülhamid idaresine ve bizzat kendisine karşı hücumu geçmiştir (Uçarol, 2000: 331), burada da bir cemiyet ("Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti") kurmuştur. Daha sonraki dönemde İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden birisi olacak olan Doktor Nazım Bey, Avrupa'daki cemiyetle Selanik'tekini birleştirmek için çaba sarfetmiş ve her iki cemiyet bir isim altında birleşerek çalışmaya karar vermiştir. Böylece 21 Nisan 1906 tarihinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti adını almıştır.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti, asıl faaliyeti alanı olarak yabancı müdahalesi sonucunda ıslahatlar yapılan ve geniş yetkilerle yönetilen Selânik, Manastır ve Kosova vilayetlerini belirlemiştir. Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa 2 Haziran 1908'de saraya çektiği bir telgrafta; Jön Türk, Ermeni ve Makedonya komitelerinin son toplantılarında bir ihtilâl heyeti teşkil edip pek yakında fiiliyata başlayacakları bilgisini vermiştir. Bu istihbarat üzerine padişahın hafiyeleri İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin arasına sızmanın yollarını aramış ve başarılı olmuştur. Faaliyetleri deşifre olan cemiyeti soruşturmak için İstanbul'dan giden teftiş heyeti bölgede ilk tutuklama dalgasını başlatmıştır. Suikastlara girişerek kendini savunmaya

çalışan Cemiyet, artık açığa çıkmış olmanın huzursuzluğu ile Saray'ın imhasından kendisini kurtarabilmek için harekete geçmeye karar vermiştir. Resneli Niyazi, 1908 yılı 3 Temmuzunda, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin desteği, yanında 240 asker ve çoğu Arnavut kökenli bir o kadar sivilde birlikte dağa çıkarak başkaldırmış; Saraya, Rumeli müfettişine ve Manastır valisine, anayasanın korunması, eşitsizliklerin önlenmesi isteğiyle acilen harekete geçmeleri çağrısında bulunmuştur.

Bu dönemde Meşrutiyet'in ilanı için Rumeli'den saraya devamlı telgraflar gönderilerek, Padişahın, Meşrutiyet'i tekrar ilan etmemesi durumunda zora başvurulacağı ihtarında bulunulmuştur. Resneli Niyazi isyanını bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa'nın 7 Temmuz'da Manastır'da öldürülmesi ve onun yerine tayin edilen Müşir Osman Paşa'nın 23 Temmuz'da kaçırılması (Ahmad, 1995: 23-26), isyanı bastırmak için Anadolu'dan Makedonya'ya gönderilen askerlerin cemiyete katılması İttihatçı subayların 180 imzalı bir telgrafla 21 Temmuz 1908'de anayasanın yürürlüğe konması istemesi (Karal, 1999: 35-36) gibi gelişmeler üzerine Abdülhamid Meşrutiyet'i ilan etmekten başka çaresinin kalmadığını anlamıştır. (Birecikli, 2008: 216)

Rumeli'deki Üçüncü Ordu, bütün genç ve küçük rütbeli subaylarının İttihatçı olduğu, emirleri İstanbul'dan değil komite erkânından aldıkları, emirleri yerine getirmeyenlerin ise öldürüldükleri bir ordu olmuştur bu dönemde; daha sonraki günlerde üst düzey rütbeli subaylar da Cemiyete üye olmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin özellikle hassas coğrafyası Rumeli'deki ordunun bu denli kontrolden çıktığı ve siyasete bulaştığı bir ortamda, olayların kontrolünü kaybeden ve artan baskılara daha fazla dayanamayan padişah, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Padişah, 23 Temmuz 1908 Perşembe günü "Kanun-u Esasi'de suret-i teşkili beyan olunan Meclis-i Mebusanın içtimaa davet olunması" hakkında bir "Tebliğ-i Resmî" yayınlamıştır. Bu tebliğin yayınlanması tarihe "II. Meşrutiyet'in ilânı" olarak geçmiştir. (Müftüoğlu, 1989: 25) Meşrutiyet'i ilan ettiren İttihat ve Terakki Cemiyeti artık su yüzüne çıkmış ve imparatorluğun en önemli siyasal gücü haline gelmiştir. Selanik'ten İstanbul'a dönen İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumî üyeleri Yıldız'ı gölgede bırakarak fiili bir iktidar ve başvuru "makamı" olmuşlardır. (Tunaya, 2007: 24)

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra seçimlere gidilmiştir. İki partinin (İttihat ve Terakki ile liberal görüşlü Ahrar Fırkası) girdiği seçimleri İttihatçılar kazanmıştır. Seçimlerin ardından oluşan yeni Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908'de çalışmalarına başlamıştır. Bunu izleyen dönemde, ülkeyi perde arkasından yöneten İttihat ve Terakki yönetimine karşı gitgide artan bir hoşnutsuzluk görülmüştür. Bunun neticesinde tarihe 31 Mat Vak'ası olarak geçen olay cereyan

etmiş, 27 Nisan'da yeniden toplanan meclis, bu ayaklanmadan sorumlu tuttıkları II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine ve yaşlı şehzade Mehmed Reşâd Efendi'nin V. Mehmed (Sultan Reşâd) adıyla yerine geçirilmesine karar vermiştir. 8 Ağustos 1909'da Kanûn-î Esasî üzerinde yapılan bir dizi radikal değişiklikle padişahın yetkileri sembolik bir düzeye indirilmiştir: Artık vekiller heyeti (bakanlar kurulu) meclise karşı sorumluydu; Meclisten güvenoyu alamayan vekillerin ve hükümetin görevi sona eriyordu; Meclis başkanını padişah değil, meclis kendisi seçiyordu; Padişaha meclisi kapatma yetkisi tanınmakla birlikte, bu yetki koşullara bağlanmış ve üç ay içinde yeni seçimlerin yapılması zorunlu hale getirilmişti. Bu değişikliklerle ilk defa parlamenter sistem uygulanmaya başlanmıştır. (Birecikli, 2008: 220)

SONUÇ

Yakınçağ Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet, daha önceki yenileşme ve modernleşme çabalarının devamı olarak algılanmalıdır. Lale Devri ile başlayıp Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle devam eden bu hareket, uzun soluklu bir serüveninin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Türk tarihinde 1908 yılı meşrutî monarşinin kurulduğu, hükümetin yalnızca halk tarafından seçilmiş bir meclise karşı sorumlu olduğu ve mutlakîyetçi monarşiye hizmet eden sivil-askerî bürokrasinin gücünün siyasal süreçten dışlanmaya çalışıldığı bir dönemin başlangıç noktası olması bakımından son derece önemlidir. 1908'den sonra anayasanın bazı maddeleri yedi kez değiştirilmiş, Mutlakîyet idaresi parlamenter rejime dönüştürülmüş, Meclis'in kabineyi düşürmesi kolaylaştırılmış, kabinenin Meclis'i feshettirmesi zorlaştırılmıştır. Parlamento artık kabinenin güvenoyu alamaması halinde feshedilebilecek ve üç ay içinde seçimler yapılacaktır. Kabinenin padişaha karşı değil, Meclis'e karşı sorumluluğu mekanizması kurulmuştur. Böylece demokratik bir denetim sistemi oluşturulmuş ve Padişahın 1876'daki yetkisi sınırlanmıştır. Kişi hak ve hürriyetleri alanında; sansür, sürgün ve kanunun saptadığı nedenler dışında tutuklama ve cezalandırma usulleri kaldırılmış, toplanma ve dernek kurma hakkı kabul edilmiştir. Ancak daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefetin güçlenmesini engellemek için meclisi feshetmeyi kolaylaştırmış, basın ve düşünce özgürlüğünü kısıtlamış, kişisel eylem ve gösteri yapmayı zorlaştırmış, derneklere sınırlamalar getirmiş, işçi hareketleri ve grevleri kısıtlamış ve kendi iktidarını güçlendirmek istemiştir.

II. Meşrutiyet'in Türk siyasi hayatına getirdiği en mühim yeniliklerden birisi "Milli Hakimiyet" prensibidir. Saltanat etme yetkilerini sembolik bir mahiyette koruyan hükümdarın anayasaya bağlılığa mecbur olması ve üstelik bunun meclis huzurunda yapılması yanında, yasamanın meclise, yürütmenin de hükümete bırakılmasıdır. II. Meşrutiyet döneminde yeni

dernek ve cemiyetler kuruldu. Bu dönemde kadın hakları konusunda önemli ıslahat hamleleri başarıldı. Evlilikte belediye nikâhı kanun şartı oldu. 1917’de Aile Hukuku Kararnamesi çıkarılarak kocanın ikinci bir kadınla evlenebilmesi ilk kadının rızasına bırakıldı. Balkan ve I. Dünya savaşlarında yetişkin erkek nüfus askere alındığı için devlet dairelerinde boşalan yerlere kadınlar yerleştirildi. Böylece Türk kadını kamu hayatına katıldı. İstanbul’da ve Selanik’te yayınlanan gazete ve dergiler kadın haklarının yaygınlaşmasına çalıştılar. Romancı H. Edip Adıvar, 1909’da Teali-i Nisvan Cemiyeti’ni kurmuş ve kadınların iktisadi istiklale sahip olmaları görüşünü ileri sürmüştür. (Kuran; 1997: 173)

II. Meşrutiyet dönemi Türk tarihinde, eğitim üzerine en çok yazının yazıldığı ve eğitim sorunlarıyla en çok ilgilenilen bir dönem olmuştur. Kızlar için ilk üniversite ve lise düzeyinde okullar açılmıştır. Medreselerin mekteplerle uyumu sağlanmak için Matematik ve Fen dersleri arttırılmıştır. Okulların ıslahı ile uğraşmak için illerde Maarif Encümenleri açılmıştır. 1913 Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu ile ilköğretim 6 yıl, zorunlu ve parasız yapılmıştır. (Tunaya, 2007: 154) Yeni yüksek okullar açılmıştır. Devlet okullarında Türkçenin zorunlu öğretim dili olmasına ve özel okulların hükümet denetimine alınmasına çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

1. *Ahmad, Feroz (1995). İttihat ve Terakki, 1908-1914, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul.*
2. *Akgündüz, Ahmet (2000). Bilinmeyen Osmanlı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.*
3. *Aksanyar, Necati (1999). “Türk Toplumunda Batıcılık Akımı”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:2, Kütahya.*
4. *Berkes, Niyazi (2004). Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.*
5. *Birecikli; İhsan Burak (2008). “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyetin İlanı Üzerine Bir İnceleme”, Akademik Bakış, Cilt:2, Sayı:3, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/74021>.*
6. *Bostan, İdris (1992). “Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri”, 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.*
7. *Gökalp, Ziya (1968). Türkçülüğün Esasları, Varlık Yayınları, İstanbul.*
8. *Karal, Enver Ziya (1999). Tanzimat-ı Hayriye Devri, Cumhuriyet Yayınevi, İstanbul.*
9. *Kuran, Ercüment (1997). Türk Çağdaşlaşması, Akçağ Yayınları, Ankara.*
10. *Özer, İlbeyi (2005). Avrupa Yolunda Batılılaşma ve Batılılaşma, Truva Yayınları, İstanbul.*
11. *Öztuna, Yılmaz (2004). Osmanlı Devleti Tarihi–Medeniyet Tarihi 2, Ötüken Yayınları, İstanbul.*

12. Saydam, Abdullah (2002). “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, Genel Türk Tarihi, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
13. Tabakoğlu, Ahmet (2002). “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, Genel Türk Tarihi, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
14. Taştan, Yahya Kemal (2017). *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
15. Tunaya, Tarık Zafer (2007). *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul.
16. Uçarol, Rifat (2000). *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
17. Yayınları, İstanbul.
18. Yıldız, Cengiz (1995). “Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık, Milliyetçilik”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1-2, Cilt:7, Elâzığ.